

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Диференціальна психологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема №11. Культурні відмінності

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
ради ХНУВС гуманітарних та
соціально- економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол №8 від 15.08.2023)

Розробник:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук, доцент
Твердохвалова Ю.Л.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри психології факультету № 7 Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», кандидат психологічних наук, доцент Старовойт Т.П.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шилина А.А.

План лекції

1. Специфіка крос-культурних досліджень
2. Культурні відмінності і їх вияви

Рекомендована література (основна, допоміжна), інформаційні ресурси в Інтернеті

Основна:

1. Диференціальна психологія / За загальною редакцією академіка С.Д. Максименка. Підручник. К.: Видавничий Дім «Слово», 2013. 600 с.
2. Карапетрова О. В. Диференціальна психологія : навчально-методичний посібник / Олена Володимирівна Карапетрова. Бердянськ: БДПУ, 2014. 216 с.
3. Палій А. А. Диференціальна психологія: навч. посіб. К.: Академвидав, 2010. 432с.

Допоміжна:

4. Романовська Л. І., Подкоритова Л. О. Диференціальна психологія. Львів: «Новий світ 2000», 2011. 235 с.
5. Пасніченко А. Е. Диференціальна психологія у тестах: Практикум. / А. Е. Пасниченко. Чернівці: Рута, 2005. – 84 с.

Текст лекції

Вступ Етнокультурний чинник - одна з основних у детермінації групових відмінностей, бо у ньому нерозривно, злилися генетично-расові та соціокультурні компоненти. На нинішньому етапі розвитку людської історії безумовно визначальними є соціокультурні особливості впливу на індивідуальність.

Питання 1. Специфіка крос-культурних досліджень

Кожна людина має весь спектр психологічних рис, але різні культури сприяють розвитку одних рис, а розвиток інших обмежують. Саме на вивченні впливу культури на життєдіяльність, поведінку представників різних рас, націй етносів зосереджена крос-культурна психологія. Займається вона емпіричним дослідженням членів різних культурних груп для з'ясування відмінностей і подібності в їх поведінці.

Крос-культурна психологія - галузь психології, що вивчає закономірності розвитку і функціонування психіки в контексті обумовленості її формування соціокультурними чинниками.

Культуру в психології інтерпретують як систему знань, звичаїв, традицій, що охоплюють ціннісні орієнтації, моральні й етичні норми, переконання і забобони, деякі параметри середовища (тип організації простору й інтер'єру приміщень тощо). Така система повинна бути прийнята відповідною ідентифікаційною групою, передаватися від одного покоління до іншого. При

цьому не важливо, є група лише частиною популяції чи великим співтовариством,

У філософському розумінні *культура* (лат. *cultus* - виховання, освіта, розвиток) - це сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які виражають історично досягнутий рівень розвитку суспільства й людини та втілюються в результатах продуктивної діяльності. У вузькому трактуванні культурою вважають сферу духовного життя суспільства, що охоплює систему виховання, освіти, духовної творчості (особливо мистецької), а також установи й організації, що забезпечують їх функціонування. Водночас під культурою розуміють рівень освіченості, вихованості людей, оволодіння галуззю знань або діяльності (культура виробництва, культура праці, культура мови, культура побуту; правова, моральна, естетична культура тощо). Джерелом культури є суспільна праця.

Згідно з декларацією ЮНЕСКО, культуру тлумачать як комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних ознак суспільства, що охоплює не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань.

Із поняттям "культура" тісно пов'язаний термін *субкультура* - сукупність надбань (спосіб життя, мислення, поведінка тощо) приналежних до певної культури груп людей. Люди, що належать до субкультури, живуть у тій самій країні або суспільстві, що й решта населення. Термін "субкультура" іноді вживають і на позначення девіантних груп.

Людина може належати до кількох субкультур і одночасно до культури більшості. Іноді належні до певної культури особи ігнорують важливі її цінності і моделі поведінки. Навіть якщо люди відкидають їх, вони ознайомлені з тим, від чого відмовляються. Дуже важливий також віковий чинник: люди можуть повставати проти усталених звичаїв у молодості, але з дорослішанням приймають культурні норми, цінності, умовності.

Людство культурно дискретне, як біологічно дискретний живий вид у світі живого. Кожен етнос завдяки цій дискретності творить свою культуру. Новації в ній відбуваються в межах певного етносу і взаємодіють з іншими галузями своєї і споріднених культур. Так здійснюється і загальнолюдський культурний прогрес, бо етноси не відокремлені один від одного, культурний обмін відбувається безперервно, якщо відносини між ними не є надто ворожими.

Вплив культури на психіку й особливості світосприйняття різних народів досліджує етнопсихологія - міждисциплінарна галузь знання, предметом вивчення якої є особливості психіки людей різних народів і культур; проблеми національного характеру, національних особливостей світосприймання і взаємин; закономірності формування і функції національної самосвідомості, етнічних стереотипів; закономірності формування співтовариств тощо. Етнопсихологи особливу увагу приділяють вивченню психологічних причин

етнічних конфліктів, пошуку ефективних шляхів подолання їх, виявленню витоків національної самосвідомості, її розвитку.

Погляди психологів на культуру і її вплив на особистість різняться. У західній психології донедавна найпоширенішим був психоаналітичний підхід. Культура, за Фройдом, - уся сума досягнень та інституцій, що відрізняють життя людей від життя тваринних предків і призначені для захисту від природи і врегулювання взаємин між людьми. Психологічний ареал культури формують засоби примушення і способи, покликані примирити людей із культурою і винагородити їх за це. Він розрізняв три ступені культури, обравши критерієм поділу сексуальну мораль: ступінь, на якому задоволення сексуального почуття не спрямоване на розмноження; ступінь, на якому сексуальні прояви, не пов'язані з розмноженням, пригнічені; ступінь, на якому тільки законне розмноження може бути сексуальною метою (відповідав сучасній Фройдівській культурі).

У сучасній західній крос-культурній психології поширюються когнітивний та соціально-біхевіористичний підходи до культури.

Багато крос-культурних досліджень призначено для з'ясування тлумачення понять таким, як їх уявляють собі носії різних культур, тому вплив *когнітивної психології* у цій галузі завжди був значним. Більшість праць було присвячено знанням людей про навколишній світ, їх комунікацію, зумовлену цими загальними знаннями, і передачу знань наступним поколінням. Особливу увагу приділяли вивченню етноцентричного мислення, таких його суб'єктивних елементів, як ідеологія, релігія, мораль, закон. Етноцентризму властиве переконання, що власна культура завжди є найкращою, а всі інші поступаються їй. Але найбільше досліджень у когнітивному напрямі присвячено створенню крос-культурних тестів дослідження інтелекту, мови й пізнавальних процесів.

Соціально біхевіористичний напрям зосереджений на групових поведінкових нормах, ієрархічній організації малих і великих соціальних груп, цінностях, моральних нормах, ритуалах, табу тощо.

Загалом метою досліджень крос-культурної психології є: перевірка універсальності психологічних знань і теорій, аналіз психологічних гіпотез і знань про різні культурні середовища, щоб з'ясувати їх застосовність і межі використання для інших культурних груп; вивчення інших культур для відкриття психологічних феноменів, не представлених в обмеженому досвіді власної культури; інтеграція досягнень крос-культурної психології із загальнопсихологічними теоріями і побудова більш універсальної психології, дані якої будуть застосовні для ширшого спектра культур.

Крос-культурні змінні, присутні разом в одній культурі, можна вивчити окремо в інших культурах або шляхом крос-культурного порівняння. В Архівах людських відносин (HRAF - Human Relations Area Files) накопичено дані, що проявів повсякденної поведінки людей у всьому світі: віку відлучення від грудей, дисциплінарних заходів, використовуваних батьками, кількості людей, що турбуються про дітей, тощо. Вони зібрані переважно антропологами. Тому

відомості з питань, які цікавлять психологів, наприклад, уявлення людей про інтелект, бажані риси особистості дитини, які допомагали б дітям справитися з майбутніми змінами в житті) наявні тим фрагментарно. Однак і ця інформація може бути корисною. Наприклад, вік відлучення дитини від грудей матері в європейських країнах та США коливається від 6 місяців до 1 року, в інших культурах він може досягати 5 років. Психологи, порівнюючи вибірки, мають змогу встановити зв'язок цього чинника з іншими змінними.

Гіпотези, підтверджені дослідженнями в різних країнах, мають більшу наукову цінність, ніж припущення, підтверджені лише дослідженнями гомогенного населення однієї країни. При крос-культурних дослідженнях варіація характеристик респондентів максимальна, тому якщо їх результати підтверджують певну гіпотезу, то вона науково обґрунтована.

Отже, крос-культурні дослідження є важливим джерелом інформації про відмінності між соціальними групами, етносами, народами.

Специфіка крос-культурних досліджень

Основою наукової методології є використання науково коректних інструментів дослідження (тестів) і забезпечення комунікації з випробовуваними. Без розуміння інструкцій дослідника і правильного трактування реакцій випробовуваних дослідження може виявитися помилковим, непотрібним, навіть небезпечним.

Для поліпшення комунікації краще поділити випробовуваних на невеликі групи, щоб уникнути збентеження; давати чіткі усні інструкції з використанням наочних допоміжних засобів; для перекладу інструкцій залучати типових представників груп респондентів; практикуватися на простих прикладах під керівництвом дослідника; розпочинати серії тестів із завдань, з якими респонденти вже ознайомлені; створювати доброзичливу атмосферу під час тестування.

Комунікації між дослідником і учасниками може допомогти запровадження елементів творчості. Допомагає досягти порозуміння використання звичних для випробовуваних предметів. Наприклад, стандартний метод Піаже передбачає застосування намистин у коробочках. Представники племенів Центральної Африки добре виконали тест тоді, коли намистини були замінені на горіхи, які людям із племенів відомі набагато краще.

У крос-культурних дослідженнях мусить бути "явна увага до комунікації з випробовуваними". Стандарти їх стали настільки високими, що коли дослідники повідомляють про нижчі результати вимірювань у представників однієї культури порівняно з іншими, то досвідчені психологи добиваються гарантії того, що ці дані не є наслідком нездатності дослідника до належної комунікації.

Особливої делікатності у крос-культурних дослідженнях потребує психологічне оцінювання, яке спирається на систематичне зіставлення зі специфічними поведінковими або фізичними змінними. Поведінкові змінні можна поділити на уміння й очікування. Так, уміння підніматися на кокосові

пальми за їжею або керувати автомобілем необхідні в одній культурі й нерелевантні в іншій. Фізичні дані мають більшу крос-культурну достовірність. Їх значущість (наприклад, вага, яку здатен підняти індивід) ґрунтується на результатах конкретного аналізу умінь і очікувань, властивих певній культурі.

При визначенні крос-культурної придатності інтелектуальних тестів необхідний аналіз релевантності їх пунктів або завдань. Наприклад, людині пропонують відповісти на питання: "Чому необхідна свобода преси у суспільстві?". В одній культурі воно могло б породити різноманітні думки стосовно цінності отримання нецензурованої інформації, а в іншій - позбавлене сенсу. Також вважають, що вербальні питання мають обмежену крос-культурну придатність. Однак оцінка словникового запасу і побіжності мови може надавати цінну інформацію про мовну продуктивність, а отже, про інтелект.

У тестуванні інтелекту завдання на час виконання (складання абстрактного малюнка з кубиків) вважають вільними від культурних обмежень. Проте при оцінюванні інтелекту дітей австралійських аборигенів установили, що вони нерідко виявляли більшу цікавість до того, щоб "спробувати на зуб" секундомір експериментатора, ніж до конструювання з кубиків абстрактних малюнків. Тому для внутрікультурного оцінювання інтелекту слід розробляти завдання, орієнтовані на вирішення проблем, що належать до досліджуваної культури.

У межах Міжнародної класифікації хвороб (МКХ-10) було розроблено процедуру оцінювання емоційного стану і функціонування в крос-культурному контексті. Це забезпечило певну точність при визначенні та описуванні патологічних емоційних станів представників різних культур. Наприклад, розуміння наміру індійської вдови кинутися у поховальне багаття її померлого чоловіка вимагає розуміння не тільки релігійного, а й соціального та економічного контексту такої поведінки. Суїцидальний намір одне суспільство трактує як абсолютно ірраціональний, інше - як логічно виправданий вчинок.

Оскільки властивості національної культури й індивідів, що становлять етнос (етнічну спільність), не тотожні, між культурологічними і психологічними дослідженнями етнопсихології завжди є певні розбіжності. Абстрактні, необґрунтовані висновки про психологічні особливості народів можуть образити національні почуття, тому тести та експериментальні процедури, використовувані для дослідження етнічних спільнот, повинні бути особливо надійними.

Крос-культурну валідність об'єктивних особистісних тестів забезпечують семантичний, технічний, змістовий, критеріальний виміри, а також вимір концептуальної еквівалентності. Тести, правильність результатів яких підтверджується в будь-якій культурній групі, називають культурно вільними.

Розробити тест, цілком позбавлений впливу культурних чинників, технічно неможливо. Тест вважають культурно зміщеним, коли членів культурної групи дискримінують за їх здатністю відповідати на питання

відповідно до культури, в якій вони вирости. Наприклад, якщо завдання тесту містить слова або фрази, які зазвичай використовують представники середнього класу білих американців, але рідко бідні темношкірі американці, то цей тест даватиме систематичну помилку стосовно темношкірих. Необ'єктивність тесту може набувати різних форм і проявлятися у якості (стиль формулювань); манері тестування; способі інтерпретування результатів. Тест є культурно зміщеним, тому що він вимірює різну якість (властивість, рису) у представників двох або більше субкультур, а не тому, що різні культурні підгрупи отримують неоднакові оцінки за цим тестом. Різниця в результатах, наприклад, може означати, що в процесі навчання дітям, що належать до певної меншини, не дали інформації, необхідної для відповідей на питання тесту.

Спроб створити культурно вільні тести, конструйовані так, щоб отримати однакові розподіли оцінок для різних підгруп, було зроблено чимало. Більшість таких тестів вимірює рівень загальних невербальних здібностей, зокрема тест загального інтелекту Девіса - Іллса для дітей віком від 5 до 12 років. Він покликаний вимірювати загальну здібність до міркування за допомогою малюнків у відомих ситуаціях. Випробовувані розглядали картинку і робили вибір з трьох можливих пояснень, зачитаних дослідником. Проте надійність і валідність цього тесту недостатні.

Л. Пенроуз і Дж.-К. Равен опублікували серію тестів "Прогресивні матриці Равена" (ПМР), розроблених для оцінювання єдиного загального фактора інтелекту (фактора #). Ці тести мають три форми, розраховані для осіб різного віку. Завдання випробовуваного полягає у виборі одного з шести можливих варіантів вставок для заповнення порожнього місця в матриці-шаблоні (рис. 4.1).

Тести проводять індивідуально або в групах і без обмеження в часі. Інструкції дуже прості. Кольорові прогресивні матриці легші для маленьких дітей, ніж стандартні, та особливо корисні для обстеження дітей із затримками психічного розвитку. Будь-яку з форм ПМР можна заповнити за годину або швидше.

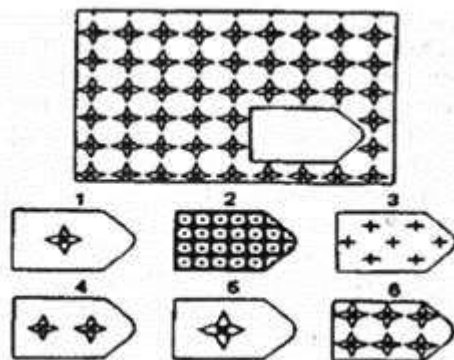

Рис. 4.1. Зразок завдання із тесту «Прогресивні матриці» Равена

Культурно вільні тести інтелекту Кеттела можна проводити індивідуально і в групі. Дослідження за його використанням довели, що різні культурні підгрупи не отримують однакових середніх оцінок. Відмінності в середніх

оцінках підгруп не можна пояснити тільки наявністю словесних завдань у тестах.

Ще один підхід до вільного від впливу культури тестування реалізувала Джейн Мерсер у "Системі мультикультурного множинного оцінювання". Цей підхід полягає у використанні батареї вимірювальних інструментів і подальшому порівнянні отриманих оцінок не тільки з нормою в національній групі, а й з оцінками дітей, подібних за походженням.

Безпосереднє спостереження за поведінкою в природних і штучних ситуаціях порівняно з іншими методами має переваги з огляду на врахування крос-культурної специфічності й чутливості. Проте воно вимагає великих затрат часу, обтяжене проблемою правильного розуміння сенсу дій випробовуваного.

Питання 2. Культурні відмінності і їх вияви

Дослідження етнічних груп дає змогу чітко диференціювати культурні відмінності. Етнічна група - будь-яка група із загальними культурними традиціями і відчуттям ідентичності. Її можуть об'єднувати історія і традиція, мова, географія, раса, релігія тощо.

Спостерігаючи поведінкові відмінності в етнічних групах, психологи можуть отримати уявлення про те, які види і форми поведінки змінюються від культури до культури, а які є відносно постійними і виявляються у всіх. Іноді результати таких порівнянь істотно впливають на погляди представників соціальних наук.

Зокрема, результати крос-культурних досліджень Маргарет Мід культури острова Самоа, опубліковані у збірці праць "З південних морів", кардинально змінили розуміння особливостей підліткового віку. До того вважали, що бурхливі емоційні процеси повинні супроводжувати активні фізіологічні процеси, і це є універсальною ознакою для будь-якої культури. Мід виявила, що на Самоа методики батьківського виховання дітей істотно відрізняються від прийнятих в американській культурі. Батьки самоанських дітей прагнули уникати конфліктів із ними, не обмежували ігор, не примушували силою виконувати які-небудь завдання. Тому між ними рідко виникали конфлікти й емоційна напруженість. Надалі правила та обмеження, оскільки їх встановлювали не батьки, а традиція, не викликали конфліктів та емоційного дискомфорту, а покарання не призводило до образ або ворожого ставлення. У результаті досліджень М. Мід постали нові питання: як багато в поведінці зумовлено культурою; що залежить уній від тілесної конституції тощо.

Ці та подібні дослідження стали основою для обґрунтування психологами поняття "культурний детермінізм" - зумовленість вибору людини її належністю до певної культури.

Американська дослідниця Рут Бенедикт у праці "Моделі культури" стверджувала, що діти стають частиною своєї культури зі всіма її усвідомлюваними можливостями та обмеженнями, які спрямовують їх життя. Це означає, що вибір людини визначається культурою, до якої вона належить.

Максимуму цей вплив досягає, коли дитині виповнюється п'ять років. Зіткнення з культурними нормами й очікуваннями часто викликає обурення і неприязнь дитини, бо вона прагне до автономії і вільного вираження спонук, що призводить до конфлікту з тими, хто виконує роль "агентів" культури, - батьками, рідними, старшими. Прийняття культурних норм сприяють тісні емоційні зв'язки між дітьми і батьками. Загалом культурний детермінізм означає, що люди позбавлені можливості обирати свій життєвий шлях, він наперед визначений належністю до певної культури.

Міжкультурні відмінності можуть також спричинити *культурний шок* - тривогу, викликану втратою відчуття того, що, коли і як потрібно робити в новому для особистості культурному середовищі. Людина, що потрапила в чужу культуру, виявляє, що звичні орієнтири зникли і заміщені дивними або незнайомими. У неї можуть виникати найрізноманітніші стани - від почуття дискомфорту до цілковитої дезорієнтації, що вимагає перебудови мислення. Іноді поняття "культурний шок" використовують на позначення загальної ситуації, коли людина вимушена пристосовуватися до нового порядку, за якого не діють раніше засвоєні культурні цінності й моделі поведінки. Проблеми, спричинені культурним шоком, можна розпізнати, спираючись на такі ознаки:

- 1) зміна значення або відсутність звичних орієнтирів поведінки, очікуваної від людини;
- 2) втрата цінностей, які людина вважала справжніми, бажаними, привабливими і важливими;
- 3) виникнення тривоги, депресії, ворожості, що змінюється від легкого неспокою до люті;
- 4) незадоволення новим способом життя та ідеалізування старого;
- 5) недовіра до звичних способів відновлення сил і душевної рівноваги;
- 6) відчуття, що цей стан перманентний і ніколи не мине.

Входження в нову культуру часто змушує людину негативно оцінювати її і свою колишню культуру. Донедавна була поширена думка, що культурний шок має лише негативні наслідки: напруженість унаслідок витрачання сил на психологічну адаптацію; почуття втрати друзів, статусу, роду занять і майна; неприйняття людини новою культурою і її неприйняття нею самою; втрату ясності стосовно ролі, рольових очікувань, почуттів і Я-ідентичності; здивування, неспокій, огида або обурення культурними особливостями нового і колишнього способів життя; усвідомлення власного безсилля внаслідок нездатності вписатися в нове навколишнє середовище. Однак нерідко він мобілізує, стимулює відчуття в собі нових особистісних сил і можливостей.

За моделлю П. Адлера переживання культурного шоку охоплює такі стадії:

- первинний контакт, коли новоприбулий переживає цікавість і збудження "туриста", але при цьому його базисна ідентичність все ще пов'язана з рідною країною;

- дезінтеграцію старої системи орієнтирів, за якої особа відчуває себе збитою з пантелику і пригніченою вимогами нової культури;
- реінтеграцію нових орієнтирів і поліпшене уміння функціонувати в новій культурі. Типові емоції, пов'язані з цією стадією, - гнів і образа на нову культуру як причину труднощів;
- продовження процесу реінтеграції в напрямі набування автономії і підвищення здатності бачити позитивні і негативні елементи як у новій культурі, так і в колишній;
- незалежність, тобто досягнення "бікультурності", здатності функціонувати і в старій культурі, і в новій.

Цю послідовність стадій (кроків) можна описати (U-подібною або W-подібною кривою, коли процес пристосування повторюється в умовах колишньої культури. Попри певні недоліки, модель культурного шоку набула популярності серед учених.

Деякі дослідники дійшли висновку, що сильний культурний шок (у тривалих зарубіжних відрядженнях) змушує людину продуктивніше працювати. Це узгоджується з позицією П. Адлера, який стверджував, що культурний шок стимулює процес міжкультурного навчіння, який сприяє самопізнанню та особистісному зростанню.

Виникнення культур-шоку пояснюють географічним переміщенням, що викликає тугу з приводу втрачених зв'язків (це відбувається не завжди, і передбачити подібну реакцію і її глибину неможливо); фаталізмом, песимізмом, безпорадністю людини, що потрапляє в чужу культуру (це не розкриває відмінностей в ступені дистресу); процесом природного відбору, або виживання (таке пояснення дуже спрощене); надмірними очікуваннями (зв'язок між незадоволеними очікуваннями і поганим пристосуванням не доведений); негативними подіями та порушеннями щоденного розпорядку; розбіжністю цінностей через відсутність взаєморозуміння і конфлікти; дефіцитом соціальних навичок, соціальної підтримки.

Для подолання культурного шоку важливо мати кілька моделей адаптивної поведінки, враховуючи, що будь-яка важлива зміна в житті, як правило, спричинює стрес і дискомфорт. Тому особливо важливо зберегти особистісну цілісність і самоповагу.

На пристосування до нової культури потрібен час. Кожна людина пристосовується в індивідуальному темпі, залежно від ситуації. Допомагає й усвідомлення, що інші люди переживали культурний шок і подолали його.

Те, що людина легко пристосовувалася в рідній культурі, не означає, що адаптація до чужої культури буде простою. Особливо це відчутно, якщо у традиційній культурі жилося краще. До культурного шоку потрібно готуватися, що полегшить процес пристосування: вивчити мову, культуру, змодельовати ситуації тощо.

Отже, культурний шок є процесом наочіння, іноді важким і неприємним, навіть шкідливим для здоров'я і психіки людини. Однак готовність до його переживання полегшує адаптаційні процеси.

Роль крос-культурних досліджень підвищуватиметься, оскільки все більше психологів прагне звільнитися від обмежень, накладених європейськими й американськими теоріями. Крос-культурні дані і факти можуть стати стимулом до нового мислення і побудови загальних і точніших теорій.